

घटक ५ : मैत्रीसंबंधी नैतिक समस्या

- ५.१ अभिजात दृष्टीकोन : अॅरिस्टॉटल आणि कांट.
- ५.२ समकालिन दृष्टीकोन : रिंगर, कहलील जिब्रान
- ५.३ काही समस्या दृष्टीकोन : मैत्रीचे मूल्य, मैत्री आणि कर्तव्य

मैत्रीची संकल्पना :

मैत्रीला आपल्या आयुष्यात खूप महत्वाचे स्थान आहे. मानवी जीवनाचा जणूकाही ती गाभा असते. मित्राशिवाय आपण जगू शकत नाही. मित्र याचा अर्थ स्त्री किंवा पुरुष कोणतीही व्यक्ती मैत्री हे असे नाते असते की, जे वर्ण, जात, धर्म, लिंग, वय तसेच आर्थिक, सामाजिक, किंवा इतर कोणत्याही अडथळांच्या पलीकडे असते. मैत्रीची भावना अतिशय निरपेक्ष असते. मैत्री हे एक मूल्य असते. जे प्राप्त करून घ्यावयाचे असते. मैत्रीला इतके महत्त्वाचे व अनिवार्य स्थान असूनसुद्धा प्रत्यक्ष व्यवहारात काय आढळते ? तर एक तर आपण ती गृहीत धरतो, तिला भावनिक स्वरूप देतो किंवा मग तिचे विश्लेषण करण्याचे टाळतो. पण रोमांटीक प्रेमाचा जेवढा विचार करतो, तितका मैत्रीचा करत नाही.

भारतीय समाजात तर, मैत्री ही संकल्पनाच फारशी मान्य नाही. स्त्री-पुरुषांचा संबंध केवळ जाती आणि रक्ताचाच संबंध असतो असे समजले जाते. अनेक संकल्पनांप्रमाणे 'मैत्री' या संकल्पनेचा तत्त्वज्ञानात्मक विचार हा पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातून भारतीय संस्कृत किंवा जगात इतरत्रही आयात झालेल्या तथापि गेल्या काही दशकांमध्ये भारतीय समाजात विविध पातळ्यांवर बदल झाले. विचार करण्याची पध्दतीही बदलली आणि आज तर विविध प्रकारच्या जागतिकीकरणाची विचार धारणा त्यावर आपणांसही मैत्री या संकल्पनेचा विचार करणे भाग आहे.

रोमांटीक प्रेमाचा, प्रेम प्रकरणांचा किंवा अगदी भक्ती या संकल्पनेचा जेवढा विचार केला जातो, तेवढाही विचार केला जात नाही. एका अर्थाने भक्तीपेक्षा मैत्री जास्त व्यापक आहे. कारण भक्ती करण्यासाठी ईश्वरवादी किंवा धर्मवादी असावे लागते. पण मैत्री करण्यासाठी अशा कोणत्याही अटींची गरज नाही. कोणत्याही दोन व्यक्तींमध्ये कोणत्याही अटीविना मैत्री होऊ शकते. त्यामुळे मैत्रीचा तात्विक विचार आवश्यक असते. तिचे विश्लेषण आवश्यक असते. पण दुर्दैवाने तसे घडत नाही. एवढेच काय भ्रष्टाचार राजकारण किंवा पाककृती किंवा अगदी सायकल दुरुस्तीचा विचार जीवनात केला जातो. तेवढाही विचार मैत्री या संकल्पनेचा होत नाही. जीवनाच्या एका महत्त्वाच्या अंगाकडे आपण इतके कमी लक्ष देतो हे विचित्रच आहे.

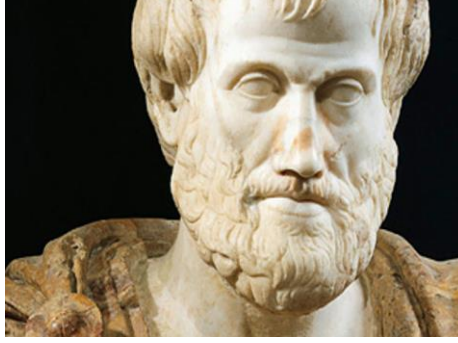
मैत्री ही ज्ञान, तर्क, प्रेम, सौंदर्य, ईश्वर, धर्म, संगीत यासारखी एक संकल्पना आहे. तिचे स्वरूपच असे आहे की ती आपल्या सामाजिकीकरणात अतिशय मोलाची भूमिका बजावते. मैत्रीचा अभ्यासक्रम तयार करणारे काहीही शिक्षण व्यवस्थ नसते. आपला श्वासोच्छ्वास जितका सहज व्हावा तितकीही संकल्पना आपल्या व्यक्तीत्वात व जीवन व्यवहारात मुरलेली आहे.

मैत्रीचे तत्त्वज्ञान मैत्री या संकल्पनेचे सर्वांगीण विश्लेषण करते. मैत्रीचे स्वरूप, तिच्या मर्यादा, तिच्या अटी, तिचे लाभ, धोके, अडथळे तसेच मानवी नैतिक कर्तृत्वावर असलेला मैत्रीचा प्रभाव यांचा अभ्यास मैत्रीचे तत्त्वज्ञान करते. या शिवाय मैत्री व प्रेम यांचाही संबंध हे तत्त्वज्ञान तपासून पाहते. तत्त्वज्ञान विविध प्रकारच्या संकल्पनांचा अभ्यास करते. त्यांचे विश्लेषण त्यांचे स्वरूप, ज्ञान, पध्दती या सगळ्यांची ती समीक्षा करते. मैत्री या संकल्पनेचा अभ्यास तत्त्वज्ञानात होतो. मैत्रीचे नितीशास्त्र तत्त्वज्ञान मांडते. मित्राची व्याख्या, मैत्रीचे घटक, मैत्रीच्या मर्यादा, मैत्रीच्या विस्तार अशा सर्व बाजूंचा विचार मैत्रीचे तत्त्वज्ञान करते. या संदर्भात, आपण मैत्री विषयक कांट व अॅरिस्टॉटल यांचा अभिजात दृष्टीकोन तसेच रिंगर आणि जिब्रान यांचा समकालीन दृष्टीकोन तसेच रिंगर आणि जिब्रान यांचा समकालीन दृष्टीकोन व त्याचप्रमाणे मैत्रीचे मूल्य, मैत्रीतील अडथळे यांची ओळख करून घेणे.

५.१ : अभिजात दृष्टीकोन : अॅरिस्टॉटल आणि कांट.

1. अॅरिस्टॉटलची मैत्रीची संकल्पना :

आपणास मित्र मिळविण्यासाठी काय करावे लागेल आणि आपण इतरांचे मित्र होण्यासाठी आपणास काय करावे लागेल, याचाच अर्थ मित्र असणे म्हणजे काय ? या संकल्पनेचा विचार सर्वात अधिक अॅरिस्टॉटलने केला. मित्र हे स्थान मिळविण्यासाठी आपल्याला काय आवश्यक आहे हे स्पष्ट करतांना अॅरिस्टॉटलने त्याच्या वाकपटुत्वशास्त्र या ग्रंथात मैत्री या संकल्पनेची चिकित्सा केली आहे. तो म्हणतो की,

“एखादया बद्दलच्या आपल्या मैत्र भावनेचे वर्णन आपणांस त्याच्या भल्यासाठी आणि त्याच्यासाठी जे इष्ट आहेत ते त्याला प्राप्त व्हावे अशी सदिच्छा बाळगणे असे करावे लागेल. त्यासाठी तुमच्याकडून यथाशक्ती प्रयत्न होतील अशी तुमची वृत्ती असणे म्हणजे मित्र असणे. एखादयाचा मित्र असणे म्हणजे मित्राच्या भल्यासाठी सदिच्छा व्यक्त करण्याची भावना अनुभवणे होय. आणि केवळ आपण त्या अनुभवाने नव्हे तर दुसऱ्या व्यक्तीमध्ये सुध्दा तुम्ही त्या जागविते.”

एकदा ही संकल्पना मान्य केली की, पुढचे काम सोपे होते. तुमचा मित्र ही अशी व्यक्ती असते की इष्ट गोष्टी प्राप्तीच्या तुमच्या आनंदात ती सहभागी असते. आणि दुःखातही सहभागी असते. म्हणजे सुखद गोष्टींबरोबर ती तुमच्या दुःखातही सहभागी असते. अशा रितीने त्याच्या तुमच्या संबंधी असलेल्या सुखदुःखाच्या सहभागत्वाची भावना ही तो तुमचा मित्र असण्याची खूण असते.

अॅरिस्टॉटल मैत्रीच्या संकल्पनांचे आणखी काही विश्लेषण देतो. त्याच्या मते मैत्रीचे मुख्यतः 5 घटक / अटी सांगणे त्या पुढील प्रमाणे :

- 1) तुम्ही संबंधीत मित्र व्यक्तीचे हीत चितीता, याचा अर्थ तुम्ही त्याच्या भलेपणासाठीच्या गोष्टी व्हाव्यात म्हणजेच त्यांचे चांगले व्हावे, अशी इच्छा करतो.
- 2) तुमच्या या सदिच्छेला त्या मित्राकडून अगदी असाच प्रतिसाद मिळतो. म्हणजेच ती व्यक्तीसुध्दा तुमचे हितच चिंतते. जव्हा एखादा माणूस किंवा एखादी व्यक्ती “मी तिचा मित्र आहे पण ती माझी मैत्रीण नाही, असे विधान किंवा तो माझा मित्र आहे पण मी त्याची मैत्रीण नाही असे विधान करतो तेव्हा ते किती विचित्र होईल, हे लक्षात घेतलेले बरे !
- 3) मित्राचे चांगले व्हावे ऐवढी इच्छा पुरेशी नव्हे तर त्याचे भले व्हावे, ही तुमची इच्छा, तुमच्या वर्तनात अगदी ठळकपणे जाणवेल, अशाप्रकारे तुमच्या वर्तनात बदल झालेला असला पाहिजे. म्हणजेच अॅरिस्टॉटलच्या मते केवळ पोकळ सदिच्छा नव्हे तर कांटच्या भाषेत तो सत संकल्प असला पाहिजे. म्हणजे तशी प्रत्यक्ष कृती तुम्ही केली असली पाहिजे.
- 4) निस्वार्थता :

एवढेच नव्हे तर केवळ मित्राच्या हितासाठी त्याची भले होण्याची इच्छा तुम्ही केली पाहिजे. तुम्ही तुमच्या मित्राचे मित्र असण्याचा दावा तेव्हाच करू शकला जेव्हा तुमची मित्राचे भले होण्याची इच्छा ही तुमच्या स्वार्थाशी संबंधीत नसेल. त्याचे चांगले होण्याच्या तुमच्या इच्छेत तुमचा स्वार्थ असेल तर तुम्ही मित्राचे सच्चे मित्र असू शकत नाही.

या अटीखेरीज अॅरिस्टॉटल मैत्रीची संकल्पना आणखी पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करतो तो म्हणतो की, निःस्वार्थपणे मित्राचे चांगले व्हावे अशी इच्छा व्यक्त करणे म्हणजे सदिच्छा. आता ही सदिच्छा केवळ एक पक्षी असून चालणार नाही तर ती उभयपक्षी असली पाहिजे. म्हणून मैत्रीची 5 वी अट पुढीलप्रमाणे तयार होते ती अशी :

- 5) उभयपक्षी सदिच्छा :

मित्राचे भले व्हावे हे दोन्ही मित्रांनी एकमेकांसाठी निःस्वार्थपणे मान्य केले पाहिजे व तसे वागले पाहिजे. याला तो उभयपक्षी सदृच्छा म्हणता. म्हणजे परस्परांबद्दलच्या सदृच्छेची जाणीव असली पाहिजे. असे अॅरिस्टॉटल म्हणतात.

आता ही जाणीव जे आपले थेट मित्र आहे किंवा आपण ज्यांचे मित्र आहोत त्यांच्या बद्दल असली पाहिजे. पण ज्यांचा परीचय झालेला नाही अशीही मित्रांबद्दल ती असली पाहिजे. म्हणजे काय ? समजा : तुमच्या एका जिवलग मित्राचा असाच जिवलग मित्र आहे. ज्याची तुमची व त्याची अदयापही भेट झालेली नाही. तुमचा मित्र त्या मित्राबद्दल तुम्हाला नेहमीच सांगत असतो. त्या मित्राच्या यशापशाच्या सर्व बातम्या तुम्हाला तो सारखा देत असतो. अशा रितीने त्याची खूप माहिती तुम्हाला झाली आहे आणि अशाचप्रकारे तुमच्याबद्दलची सगळी माहिती तुमच्या या मित्राने त्याच्या मित्राला दिली आहे म्हणजेच त्यालाही तुमच्या बद्दलची सगळी माहिती तुमच्या यामित्राने त्यालाही तुमच्याबद्दल खूप काही माहिती आहे. अशा रितीने तूम्ही एकमेकांना न भेटताही या मित्राच्या माध्यमातून तूम्ही एकदाही भेटलेले नसताना तुम्हाला त्या मित्राबद्दल सदृच्छा वाटली पाहिजे आणि तूम्ही तशी कृती केलेली पाहिजे. केवळ एवढे पुरेसे नाही तर त्याही मित्राने तुमच्या बद्दल सदृच्छा बाळगली पाहिजे अशी कृती केले पाहिजे. एवढेच नव्हे तर तूम्हा दोघांना परस्परांच्या सदृच्छा व संकल्प यांची जाणीव असली पाहिजे. असे असेल तरच तूम्ही मित्र असता. अन्यथा नाही.

अॅरिस्टॉटलच्या या 5 अटी म्हणजे त्याच्या मैत्री संकल्पनेचे ते घटक आहेत. मैत्री संकल्पनेचे व्याख्या करण्यासाठी ते उपयोगी आहे. पण तेवढे पुरेसे आहे का ? अॅरिस्टॉटलच्या संकल्पनेची समिक्षा करत काही घटकांची भर घालावी लागते. ती पुढीलप्रमाणे :

- 6) समजा, अॅरिस्टॉटलने दिलेल या उदाहरणातील तुमच्या मित्राने तुम्हा दोघा मित्रांना एकमेकांच्या सदृच्छांची जाणीव करून दिली त्यामुळे मैत्रीची 5 वी अट पूर्ण होईल पण तरीही काही तरी शिल्लक राहिल. ते म्हणजे तूम्ही दोघांनीही एकमेकांचे जीवन शेअर केले पाहिजे. सहभाग दिला पाहिजे. म्हणजे मित्राने केवळ सदृच्छा व्यक्त करावयाची नसते तर एकमेकांना आंतरक्रियाही दिली पाहिजे. या अटीतून 7 वी अट निष्पन्न होते ती म्हणजे :

- 7) सहजीवन :

तूम्ही एकत्र राहिले पाहिजे मित्रांनी केवळ सत संकल्प करायचा नाही तर तो प्रत्यक्षात आणण्यासाठी एकत्र जगले पाहिजे, एकमेकांना भेटले पाहिजे, एकाच समुहात राहिले पाहिजे, सहजीवनाचा अनुभव घेतला पाहिजे तरच मैत्रीची सुख दुःखात एकत्र राहण्याची पहिली अट पूर्ण होते. अशा रितीने मैत्रीची संकल्पना स्पष्ट केल्यानंतर तो मैत्रीचे प्रकारही सांगतो. मैत्रीचे हे प्रकार सांगणे म्हणजे मैत्री या संकल्पनेचे आणखी स्पष्टीकरण करणे या प्रकारातून आपण कशी कोणाशी मैत्री करावी, कोण आपला कसा मित्र आहे याचे ज्ञान होते हे प्रकार पुढीलप्रमाणे :

अॅरिस्टॉटलने केलेले मैत्रीचे प्रकार :

अॅरिस्टॉटल म्हणतो की, विविध लोकांबद्दल आपणास जे ममत्व, आपुलकी किंवा मैत्री वाटते, याची 3 कारणे आहेत. एक तर ती माणसे आपणास आनंददायक वाटतात. किंवा ती उपयुक्त असतात. किंवा ती खरोखरच चांगली असतात. आपणांस त्यांच्याविषयी वाटणाऱ्या आपल्या पणाच्या आधारावरच मैत्रीचे 3 प्रकार करता येतील. ते असे:

- 1) आनंददायी मैत्री
- 2) उपयोगी मैत्री
- 3) चरित्र मैत्री

एखादया व्यक्तीकडे प्रचंड विनोदबुद्धी असेल तुम्हाला तो सारखे फसवित असेल, विविध प्रकारच्या कथा, विनोद सांगून तुम्हाला आनंद देत असेल तर त्याच्याशी तुमची असणारी मैत्री म्हणजे आनंददायी मैत्री होय. अशा मैत्रीच्या मागे कदाचित असेही असू शकेल की, असा तुमचा मित्र जरी विनोदी असला तरी तो वास्तवात एक अत्यंत दुकार आणि फालतू मित्र आहे. तरीही केवळ तो विनोद करतो आणि आनंद देतो म्हणून तो तुमचा मित्र असू शकतो.

दुसऱ्या प्रकारामध्ये धंदा, व्यवसाय, नोकरी इत्यादीतील तुमच्या सहकार्यांशी असलेली मैत्री किंवा अगदी ज्यांच्याबरोबर तुम्ही अभ्यास करता अशी वर्गाबाहेरील असलेली व्यक्ती. येथे तुमचा मित्र तुम्हाला पैसे देण्यास उपयुक्त

आहे, किंवा अभ्यासत मदत करणारा आहे, या आधारावरच तुमचीही मैत्री टिकलेली असते. तिला तो उपयुक्ततावादी मैत्री म्हणतात. उपयोगी असेल तोपर्यंत मित्र व ज्याक्षणी उपयुक्तता संपेल त्याक्षणी मैत्री संपेल.

ह्या दोन्ही मैत्रींच्या प्रकारांमध्ये एक रहस्य आहे, ते असे की, तुमची मैत्री अशा मित्रांबरोबर ह्या व्यक्तींबरोबर नसते तर त्या व्यक्तीच्या गुणांबरोबर असते. म्हणजे कदाचित असेही घडते की तो तुम्हाला आनंद देतो म्हणून किंवा ॲरिस्टॉटलचे विचार समजावून देतो, म्हणून तुम्हाला तो आवडतो पण खऱ्या अर्थाने तुम्हाला तो आवडतच नाही. त्याचा एखादा गुणधर्मच आवडतो बस !

याऊलट चरीत्र मैत्रीमध्ये तुम्हाला खुद्द तो मित्रच आवडतो. त्याचे विशिष्ट गुणधर्म किंवा त्याचे तुम्हाला उपयोग पडणे हे दुय्यम असते तर नैतिक दृष्टीकोनातून त्या व्यक्तीचे, मैत्रीचे व्यक्तीमत्व, चरीत्र तुम्हाला आवडत असते ती व्यक्ती नितीमान आहे, ती तुमच्या बरोबर सर्वांशी नैतिक वागते हा तुमच्या मित्र असण्याचा मजबूत धागा असतो.

आनंददायी मैत्रीत आनंद संपू शकतो, उपयोगी मैत्रीत उपयुक्तता संपू शकते, किंवा उपयोगी आहे, म्हणून तुम्ही अनेकांशी मैत्री करू इच्छिता. पण चारित्र्यवान, शिलवान व्यक्तींचे शिल स्थायी स्वरूपाचे असते.

ॲरिस्टॉटलच्या मते, पहिल्या दोन प्रकारातील मित्र सुद्धा आपल्या मित्रांचे भले व्हावे (आपले) अशी इच्छा करतात. हे खरे पण त्यांची ही इच्छा निरपेक्ष, निःस्वार्थ नसते तर त्यांच्या स्वार्थाशी जोडलेली असते. आपला स्वार्थ साधत असेल तरच असे मित्राचे चांगले व्हावे अशी इच्छा करतात आणि तसे होणार नसेल तर ते इच्छा करीत नाहीत. उलट मैत्रीही तोडू शकतात. म्हणून ॲ. चरीत्र मैत्रीही तोडू शकतात. म्हणून ॲ. चरीत्र मैत्रीलाच जास्त महत्त्व देतो. तिच खरी मैत्री आहे, असे तो म्हणतो. निःस्वार्थता, निरपेक्षता आणि नितीमत्ता हेच त्यांच्या मते, मैत्रीचे निकष आहे.

अगदी सुखी माणसालाही मित्रांची गरज असते. या ॲरिस्टॉटलच्या विधानाचा आशय.

ॲरिस्टॉटल मैत्रीचे निकष सांगतो. आपण एखाद्याचे मित्र असतो म्हणजे नेमके कोणते गुण आपल्याकडे असावे किंवा कोणत्याही व्यक्तीने मैत्री संपादन करताना कोणते गुण अंगीकारले पाहिजे, याचे स्पष्टीकरण ॲरीस्टॉटल काही निकषांच्या आधारे करतो. त्यातला एक महत्वाचा निकष म्हणजे एकमेकांच्या सुख दुःखात सहभाग देणे, एकमेकांच्या भाव भावना अनुभवणे व त्यासाठी शेवटचा निकष म्हणजे मित्राने एकमेकांच्या सहवासात असावे लागते. हा होय. सहवासात राहिल्याशिवाय मैत्री विकसीत, फुलू शकत नाही.

प्रेमीजणांसाठी एकमेकांना पाहणे हाच एक मोठा आनंदाचा आणि प्रेमाचा विषय असतो. एकमेकांना पाहण्यातूनच, भेटण्यातूनच त्यांच्या प्रेमाचे अस्तित्व व त्याचा उगम टिकवून राहणारा असतो. हाच नियम ॲरिस्टॉटल मैत्रीलाही लागू करतो. त्याच्या मते, मैत्रीचा दर्जा हा प्रेमाचाच दर्जा असतो. मैत्री हे प्रेमच असते. मैत्री ही भागीदारी असते. आणि ही भागधारकता बहुतेक सर्व अनुभवांसाठीच असते. माणूस स्वतःसाठी जे काही असतो तेच इतरांसाठी, मित्रांसाठी असतो. त्याचे स्वतःचे अस्तित्व त्याला जास्त प्रिय असते आणि म्हणूनच तो मित्रांच्याही अस्तित्वात प्रेम करतो. आणि ही त्याची कृती तेव्हाच शक्य होऊ शकते जेव्हा ते एकत्र राहतील. एकमेकांना मित्र मानतील व मैत्रीचे मूल्य सुरक्षित ठेवतील.

थोडक्यात मैत्री हा जीवनाचा पाया आहे. त्यातून मित्र एकत्र मदतपान करतील. खेळ करतील. फिरावयास जातील, तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करतील किंवा त्यांना जे आवडेल ते करतील. अशा रितीने एकमेकांच्या सर्व कृतींमध्ये सहभागी होऊन ते मैत्रीचा विकास करतील.

पण मैत्रीचे प्रकार लक्षात घेता चरीत्र मैत्री ही सर्वश्रेष्ठ मैत्री आहे, हे नीटपणे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. त्यामुळे समान शीलेषू व्यसने शीलेषू सख्यम या म्हणीतील समान शील म्हणजे चरीत्र असण्याला ॲरीस्टॉटल महत्त्व देतो. समान व्यसनांचा नाही. समव्यसनी जरी एकत्र राहत असून मित्रत्वाचा दावा करीत असले तरी ते मित्र असणार नाही. कारण कोणती तरी वाईट गोष्ट ते एकत्रित करीत असतात. वाईटासाठी ते एक होतात आणि वाईटपणा अनुभवणे संपणे की त्यांचीही मैत्रीही संपते याऊलट चांगल्या माणसांची मैत्री ही चांगली राहते. कारण ते एकमेकांचे अनुवर्ती असतात. आणि एकमेकांचे भले चाहणारे असतात. ते चांगल्याची निर्मिती करणारे असतात.

पण यातून आणखी एक मुद्दा उपस्थित होतो, समजा एखादा माणूस अतिशय चांगला, आनंदी आहे अशा आनंदी माणसाला मित्रांची गरज आहे का ? सुखी माणसाला मित्राची गरज आहे की नाही ? ॲरिस्टॉटलच्या मते, सुखी माणसाला मित्रांची गरज नसते, असा एक समज आहे पण हा गैरसमज आहे. ज्यांचे भाग्य चांगले आहे, ज्यांच्या गरजा भागत आहे,

जे आत्मनिर्भर व श्रीमंत आहे त्यांना मित्रांची काय गरज आहे ? असे लोक समजतात. पण अॅरिस्टॉटल म्हणतो की हे चुकीचे आहे एखादयाकडे सर्व सुख वस्तू आहे पण मित्र नाही तर तो माणूस खऱ्या अर्थाने सुखी असू शकत नाही. त्याचे कारण असे की सुखी व श्रीमंत समजल्या जाणाऱ्या व्यक्तीची श्रीमंती, सुख टिकवून राहावे ते वाढावे असा संकल्प व कृती कोणतीही अनोळखी व्यक्त करीत नसते. तर मित्रच तसा संकल्प करतो आणि प्रयत्न करतो. चांगल्या काळात मित्र असावेत की वाईट काळात असावेत असा प्रश्न उपस्थित केला जाते तो याच हेतून की, मित्राने की मित्रच त्याचे व्हावे अशी इच्छा होते. त्यामुळे नैतिकदृष्ट्या जो चांगला आहे त्याने एकांत राहिले तरी चालेले असे म्हणणे चमत्कारीक ठरते. त्याचे मुख्य कारण असे की, एकटा की एकाकी राहण्याच्या अटीवर माणूस चांगला राहू शकत नाही किंवा वस्तू संग्रह करू शकत नाही. कारण माणूस मूळात एक राजकीय प्राणी आहे आणि इतरंबरोबर राहणे हा त्याचा स्वभाव आहे. त्याशिवाय तो जगू शकत नाही. किंवा वस्तू संग्रह करू शकत नाही. कारण माणूस मूळात एक राजकीय प्राणी आहे आणि इतरंबरोबर राहणे हा त्याचा स्वभाव आहे त्याशिवाय तो जगू शकत नाही. शिवाय त्याचे पालन पोषण जन्मक्षणापासून इतरच कोणीतरी करीत असते. त्यामुळे व परीहार्यरित्या त्याचे सामाजिकीकरण झालेलेच असते. त्यामुळे साहजीकच इतरांच्या बरोबर राहणे हा त्याचा स्वभाव असतो. म्हणूनच सुखी माणसालाही मित्रांची गरज असते. त्याचे सुख, चांगुलपणे टिकावे ही सदृच्छा त्याला मित्रंकडूनच प्राप्त होते. अनोळखी, अपरीचितांकडून नव्हे म्हणून सुखी माणसाला मित्रांची गरज असते असे अॅरिस्टॉटल म्हणतात.

थोडक्यात माणूस राजकीय प्राणी आहे, अस्तित्वासाठी परावलंबी आहे, त्याला इतरांची गरज असते. नातेवाईकंप्रमाणे त्याला मित्र हवे असतात. तो मित्रांकडे नातेवाईक म्हणून पाहू शकत नसतो तर तो मित्र म्हणूनच पाहत असतो. कारण स्वार्थ राजकारण म्हणून मित्रांकडे पाहू लागला तर मैत्रीचे मूल्य कमी, दुय्यम होते अशी मैत्री उपयुक्ततावादी मैत्री होते. समान शीलावर आधारलेली मैत्री होत नाही. म्हणून अॅरिस्टॉटलच्या मते अगदी सुखी माणसालाही मित्रांची गरज असते.

2) कांटची मैत्रीची कल्पना :

मैत्री व प्रेम यांत कांट फरक कसा करतो ?

“ मैत्री ही स्वर्गाधिष्ठित नाही तर ती संपूर्णपणे ईहवादी असते ” .

कांटने त्याचे नैतिक विचार स्पष्ट करतांना मैत्री या संकल्पनेची चर्चा केलेली आहे. मुळात कांटच्या मते कोणत्याही ज्ञानाचा हेतू हाच खरा तर सतशील जीवन जगणे हाच असतो. कोणतेही तत्त्वचिंतन व्यक्तीमध्ये नैतिक जाणवा निर्माण करणारेच असले पाहिजे, अशी त्याची भूमिका.

मैत्रीकडेही तो याच भूमिकेतून पाहतो. आपल्या सौंदर्य बुद्धीची समीक्षा या ग्रंथात कांट नितीचा विचार करतांना मैत्रीचा विचार करतो. त्याचप्रमाणे निती सत्ताशास्त्र विषयक आधार म्हणून या ग्रंथातही मैत्रीविषयीचे चिंतन व्यक्त करते. ते पुढीलप्रमाणे :

कांटच्या मते मैत्री हे भाषेशी शाब्दिक खेळ करणाऱ्यांच्या नितीवादयांच्या मते एक प्रकारचा पांढरा घोडा आहे. अतिशय चपळ, अवखळ पण आनंददायक आणि आवश्यक अशी ती नैतिक गोष्ट आहे. त्याच्या मते, मैत्री म्हणजे या पृथ्वीवरचे अमृत आहे आणि मैत्री म्हणजे ज्याची चव केवळ प्राचीन देव देवतांच मिळू शकते असे उत्तम दर्जाचे अन्न आहे हे मत स्पष्ट करण्यासाठी कांट मानवी कृतीचे पुढीलप्रमाणे :

आत्मप्रेम व मानवजातीचे प्रेम :

कांटच्या मते मानवी कृतीच्या मागे 2 प्रेरणा असतात. 1) आत्मप्रेम 2) मानवजातीचे प्रेम.

हे दुसरे प्रेम म्हणजे खरी नैतिक प्रेरणा असते. आत्मप्रेमाकडे फारसे लक्ष देण्याची गरज नाही, कारण तो एक निखळ आपोआप येणारा स्वार्थ असतो. त्या स्वार्थासाठी सुद्धा माणूस इतरांवर प्रेम करतो. या आत्म प्रेमाला काही नैतिक आधार नसतो. दर्जा नसतो पण त्याला नैतिक मान्यता असते. तर मानव जातीचे प्रेम आणि सर्व मानवाचा आनंद वाढावा म्हणून केलेले प्रयत्न यांना मात्र नैतिक दर्जा असतो. पण तरीही आपण आपल्याच सुखाकडे विशेष करून लक्ष देतो आणि इथे मैत्रीचा मुद्दा उपस्थित होतो म्हणजे नेमके काय होते? पुढे कसे जायचे ? आता आपल्या आनंदासाठी आपण प्रयत्न करावयाचे की इतरांचा आनंद हा आपला अग्रक्रम असला पाहिजे.

पहिल्या प्रकरणात आपल्या इतरांचा आनंद दुय्यम मानतो आणि आपल्या आनंदाला जास्त महत्व देऊन त्याकडेच झुकतो. साहजिकच इतरांचा आनंद दाबला जाते तर दुसऱ्या प्रकरणात इतरांच्या आनंदाला अधिक महत्व दिले जाऊन आपला आनंद दाबला जाते पण समजा आपल्या सारख्याच इतर व्यक्ती विचार करीत असतील तर आपला आनंद मिळणार नाही अशी भिती बाळगता येणार नाही कारण उघडच तो मिळणार असतो. जो आनंद मी इतरांना देणार असतो तो मला त्यांच्याकडून परत मिळणारा असतो हे एका अर्थाने एकमेकांच्या कल्याणाचे आदान प्रदानच असते. असे केल्यास कोणालाही त्रास भोगावा लागणार नाही. प्रत्येकजण इतरांच्या आनंदासाठी झटेल आणि त्या इतरांच्यामध्ये साहजिकच मीसुद्धा असेल म्हणजे असेल दिसेल की इतरांची काळजी मी जशी करेन तशीच काळजी इतरजण माझी घेतील. कारण त्यांच्या दृष्टीकोनातून मी त्यांचा इतर असेन. त्यामुळे इतरांची काळजी करण्यात माझे काहीच नुकसान नाही. प्रत्येकजण माझ्यासारखाच विचार करेन त्यामुळे प्रत्येकजण प्रत्येकाची काळजी घेईल तिला कांट मैत्री असे म्हणतो. कांटची मैत्री ही अशी संकल्पना आहे की जिच्यात आत्मप्रेमापेक्षा परप्रेम महत्वाचे आहे. आणि हे उदार अंतःकरणाचे सार्वत्रिक स्वरूपाचे परप्रेम आत्मप्रेमावर मात करणारे आहे.

येथे आपणांस कांटच्या पहिल्या निरुपाधिक आदेशाची आठवण होऊ शकते. हा पहिला आदेश सांगतो की माझे वर्तन असे ठेवले पाहिजे की त्यापासून इतरांनी प्रेरणा घेऊन सर्वांनी त्यांचा सार्वजनिक नियम बदलला पाहिजे. मैत्रीच्या बाबतीत सुद्धा हा नियम लागू आहे मी इतरांशी त्यांची काळजी घेणारी मैत्री केली तरच माझी काळजी घेतली आहे तर मैत्री इतरजण करतील असे झाले तरच सर्वजण सर्वांचे मित्र होतील.

पण आता या चित्राची दुसरी बाजू पाहू मी इतरांवर प्रेम करण्याऐवजी आत्मप्रेमातच गुंग झालो स्वतःच्याच कल्याणाची काळजी करू लागलो तर काय होईल ? या आत्मप्रेमाला नैतिक नियमांची मान्यता असेल पण याला नैतिक मूल्य नसेल. आत्मप्रेरीत चूक नाही पण मला नैतिक मूल्यही समाधानही मिळणार नाही. आत्मप्रेम व मैत्री यांत निवडीची वेळ आल्यास काय निवडावे ? तर कांटच्या मते नैतिक दृष्टी कोनातून मैत्रीच निवडली पाहिजे. तर व्यावहारीक दृष्टीकोनातून आत्मप्रेम निवडले पाहिजे कारण माझ्याइतकी माझी स्वतःची काळजी अन्य कोणीही घेऊ शकणार नाही. पण येथे नैतिक ताण आहे. कांटच्या मते येथे कोणाचीही निवड करणे हे वाईटच ठरणार आहे. आणि आत्मप्रेम स्विकारले तर त्याला नैतिक मूल्य नसते असे का घडते ?

याचे कारण असे की,

मैत्री ही एक संकल्पना आहे ! ती केवळ अनुभवातून आलेली नाही. ती आपल्या आकलन शक्तीतून आलेली एक उदात्त, भव्य संकल्पना असून नीतिशास्त्रातील ती आवश्यक संकल्पना आहे. येथे कांट संकल्पना आणि आदर्श यात फरक करतो. हा फरक करण्यासाठी तो काही निकष वापरतो. निकषाच्या आधारे ज्याचे प्रमाण कमी पडते ती संकल्पना असते. आणि जेव्हा ती एक विशिष्ट आकार म्हणून येते तेव्हा तो आदर्श असतो. वेगळ्या भाषेत संकल्पना अमूर्त, ज्ञानशास्त्रीय असते तर आदर्श ही वास्तवातील मूर्त व नीतिशास्त्रीय व्यवहार असतो. माणसाचा स्वभाव लक्षात घेता माणूस प्रेमाची वाटणी कशी करतो ? तर प्रेमाची सर्वोच्च देवाणघेवाण ही मैत्रीत व्यक्त होते आणि मैत्री ही संकल्पना आहे कारण प्रेमाचे देवाणघेवाण मोजण्याचे ते एक साधन आहे. मला मिळणारे प्रेम मला तेव्हाच मिळू शकते जेव्हा मी माझ्याप्रमाणे इतरांवर प्रेम करेल. आणि मी माझ्याइतके अन्य कोणावरही जास्त प्रेम करूच शकत नाही. पण मी माझ्यावरतेव्हाच करेल जेव्हा मला अशी खात्री पटेल की इतरजण माझ्यावर स्वतःवर करतील तसे प्रेम करीत आहे ! म्हणजे माझे प्रेम मला परत मिळेल मैत्रीचीही संकल्पना मैत्री मोजण्याचे मोजमाप आहे आणि ती मैत्री कितपत दोषी आहे हे पाहण्याचे ही साधन आहे !

सॉक्रेटिस एकदा असे म्हणाला की, " माझ्या प्रिय मित्रा जगात मित्र नसतात ". येथे सॉक्रेटीसला काय सांगायचे आहे ? तर कांट म्हणतो की मैत्रीची संकल्पना परीपूर्णरित्या अविष्कृत करणारी मैत्री अद्याप आलेली नाही, हे सॉक्रेटीसला

सांगावयाचे आहे आणि तो बरोबर बोलतो आहे कारण अशी निखळ मैत्री अद्यापी जन्मलेली नाही मात्र ' मैत्री ' ही संकल्पना खरी आहे.

समजा, मी केवळ मैत्री निवडली आणि माझा मित्र मी त्याची काळजी घेईल तशी काळजी माझी तो घेईन म्हणून मी त्याची काळजी घेतली व मैत्री केली. आता आमचे प्रेम परस्पर देवाणघेवाणचे आहे तो मला आणि मी त्याला महत्व देईल पण ही एक केवळ संकल्पना आहे कारण व्यवहारात तसे घडत नाही. पण प्रत्येकाने अशी स्वतःच्या आनंदाची काळजी घेणे व इतरांच्या आनंदाची काळजी घेणे, असे एकत्र घडले तरच मैत्रीची सुरुवात असेल.

थोडक्यात, कांटच्या मते, मैत्री ही संकल्पना आहे. ती व्यवहारात उतरली पाहिजे आणि ती उतरतेही पण ती तेव्हाच व्यवहारात उतरते. जेव्हा दोन्ही व्यक्ती कडून सारख्याच मित्र भावनेची देवाणघेवाण होते. आपल्यापैकी प्रत्येकाला मित्राची गरज असते कारण आपल्याही कोणाचे तरी मित्र व्हावयाचे असते.

मित्राची गरज का असते :

आपल्याला मैत्रीची गरज का आहे ? आपणास मैत्री का करावीशी वाटते ? कारण मैत्री हा एक सामाजिक संबंध आहे पण आपा सामाजिक संबंधाच्या क्षेत्रात स्वतःला झोकून देऊन उतरू शकत नाही. आपल्या इच्छा, भावना, निर्णय आपण बऱ्याच वेळेस रोखून धरतो. परीस्थिती परवानगी देईल तेव्हा तेवढेच बाहेर सोडतो आपली दुर्बलता, कमीपणा आपण लावतो. कारण इतरांवर आपला विश्वास नसतो. पण समजा आपण ही बंधने झुगारली तर एक संपूर्ण समता सुखी समाज निर्माण होऊ शकेल. या तणाव मुक्तीसाठीच आपणास मित्र हवे असतात. ज्याच्याजवळ आपले मन मोकळे करू शकतो, ज्याच्या खांदयावर विश्वासाने मान ठेवू शकतो, ज्याच्यापासून काही लपवावे असे आपणास वाटत नाही या सगळ्यावर मैत्री अवलंबून असते.

कांटच्या मते आपण स्वतःला मोकळे करावे अशी एक जबरदस्त इच्छा आपल्या मनाला असते म्हणून तर सगळ्या खुल्या अंतःकरणाने आपण स्वतःला मैत्रीत झोकून दिले पाहिजे. आणि असे स्वतःला मोकळे करणे म्हणजे आपल्या विचारांची दुरुस्ती करण्याची संधी असणे. असा मित्र असणे म्हणजे आपल्या चुकांची दुरुस्ती होणे हे माणसांचे श्रेयस आहे. ज्यातून तो आपले अस्तित्व उपभोगू शकतो.

मैत्रीतील धोका :

मैत्री इतकी उदात्त असेल तर आपण सगळ्यांशी मैत्री करावी का ? आपले किती Best Friends असावेत. तर कांटच्या मते या प्रश्नात पुन्हा एक नैतिक ताण आहे. आपल्या अतिशय जवळच्या आणि बेस्ट असलेल्या मित्रांमध्ये सुध्दा काही गोष्टी राखीव ठेवाव्या लागतात. त्याचे कारण आपल्या मनाचे विविध कल, भावना यांच्या संदर्भात एखादी व्यक्ती आपली उत्तम मित्र असू शकते पण आपल्या स्वभावातच काही गोष्टी अशा असतात की, सभ्यतेच्या मर्यादांमुळे आपणांस त्या लपवाव्या लागतात. आपल्याला त्या गोष्टी माहित असतात. पण आपण त्या Best Friends पासून सुध्दा लपविल्या पाहिजे मग हा ताण सोडवावा कसा ? तर कांटचे म्हणणे असे की आपले एकापेक्षा जास्त चांगले मित्र असले पाहिजे. एकाजवळ आपण एक गोष्ट बोलू तर दुसऱ्याजवळ दुसरी बोलू आणि तिसऱ्याजवळ मनाचा वेगळाच कप्पा खुला करू शकाते. असे करावे लागते. त्याचे कारण आपल्या जीवनाचेच अनेक कप्प्यांमध्ये विभागणीकरण झालेले असते. असे कप्पीकरण अपरीहार्य रितत्या होते आणि खरे तर आपल्या मनाचे सर्व कप्पे ज्याच्याजवळ उघडे करू शकतो तोच आपला खरा मित्र असतो. अनेक व्यक्ती महत्वांचे एकत्रीकरण त्या मित्रांत झालेले असते. एकाच व्यक्तीकडे आपल्या मनाचे सर्व कप्पे खुले करण्याची ती एक संधी असते, असे आपणे म्हणतो.

मैत्री ही स्वर्गाधिष्ठीत नव्हे तर इहवादी असते :

मैत्री ही संकल्पना आहे आणि उत्तम मित्र ही संपत्ती आहे , ही संपत्ती दुर्मिळ आहे आणि मैत्रीची संकल्पना सार्वत्रिक आहे असे कांट म्हणतो. आता मित्र करून आपण आपले कितपत चांगले करतो ? तर कांटच्या मते माणूस सगळे जग काही आपल्या सदृच्छेने भारून टाकू शकत नाही. तो छोट्या समुहात जगतो. कुटुंब मित्रमंडळ, समाज, असे हे समुह असतात आणि अशा समुहात जगतांना तो सर्वत्र आपले मन खुले करू शकतो. मैत्री ही अशा अनेक बंधनामधून अविश्वासाच्या वातावरणातून व्यक्तीला मुक्त करणारा एक उदात्त मार्ग आहे. आपल्या मित्राकडे आपण मुक्त होऊ शकतो. आणि नको असलेल्या व्यक्तींपासून स्वतःचे संरक्षण करू शकतो आणि हे सगळे या पृथ्वीवरच घडते. त्यामुळे मैत्री ही काही स्वर्गाधिष्ठीत नाही ती या भूलोकी घडणारी गोष्ट आहे.

याचा अर्थ असा की स्वर्ग व स्वर्गातील वस्तू जशा सर्वाना उपलब्ध होणाऱ्या व म्हणून सार्वत्रिक स्वरूपाच्या असतात. तशी मैत्री ही सार्वत्रिक नाही तर ती खाजगी बाब आहे. काही विशिष्ट लोकांशी असलेले ते एक संवार्हपूर्ण नाते आहे. आपल्या सहकाऱ्यांच्या अविश्वासातून आपणाला मुक्त करणारे ते नाते आहे.

कांट अशी अपेक्षा करतो की माणूस जसजसा सुसंस्कृत होत जाईल तस-तसा खाजगी मैत्री टाकून देईल त्याच्या मित्राची संख्या वाढेल आणि तो सार्वजनिक मैत्रीचा धनी होईल. आणि सगळे जग मैत्रीमय होऊन जाईल. कदाचित गौतम बुध्दाला अपेक्षित असलेली मित्र भावना (मेत्ता भाव) या जगात नांदून राहिल.

५.२ समकालिन दृष्टीकोन : रिंगर, कहलील जिब्रान

1) कहलिल जिब्रान :

कहलिल जिब्रानचा जन्म 6 डिसेंबर 1883 ला झाला.सिरीया या देशातील माऊंट लेबॉनॉन या छोटयाशा प्रजासत्ताकातील बेहरी या खेड्यात झाला. लेबॉनॉन या प्रांतात यहुदी दरम्यानचे अनेक प्रेषित होऊन गेले. 12 वर्षांचा असताना कहलिल आई-वडीलांबरोबर बेल्जिअम, फ्रान्स, अमेरिकेत गेला. 2 वर्षाने तो परत सिरीयाला आला. आणि बैरुतच्या अलहिमत या पाठशाळेत दाखल झाला. 1903 मध्ये तो पुन्हा अमेरिकेला गेला. आणि त्यानंतर चित्रकलेच्या अभ्यासासाठी फ्रान्सला गेला 1912 पर्यंत अमेरिकेत राहिला. तेथे स्थायिक झाला. 1931 साली न्यूयार्क शहरात 10 एप्रिल रोजी त्याचे निधन झाले.

कहलिलने अरबी भाषेत विपुल लेखन केले.तो एक उत्तम महान दर्जाचा कवी, तत्त्वज्ञ व चित्रकार होता Mad Man हा त्याचा पहिला ग्रंथ 1918 मध्ये प्रसिध्द झाला. त्यानंतर The Prophet : How I become Mad, Sand And Fome, Jejus : The son of Man, The Earth Gods, The Garden of the Prophet, The wanderal अशा अनेक ग्रंथांची त्याने रचना केली.

यातील Prophet जास्त तत्त्वज्ञानात्मक, प्रसिध्द व लोकप्रिय आहे. जिब्रानला उत्तम दर्जाचा कवी व चित्रकार व अध्यात्मिक तत्त्वज्ञ म्हणून ओळखले जाते. त्याची चित्रकला व लेखन अध्यात्मिक वृत्तीने भरलेली आढळतात.

जिब्रानचा दर्जा ज्ञानेश्वर, तुकाराम, कबीर, अल्लउद्दीन किंवा रविंद्रनाथ टागोर यांच्या समाजात पण 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि 20 व्या शतकाच्या पूर्वार्धातील त्याचा काळ असल्याने त्याच्या सर्व लेखनात आधुनिकता आढळते. त्याच्या जन्मकाळी त्याच्या जन्म प्रांताची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय स्थिती अतिशय वाईट होती. तरीही त्या काळात जिब्रान हे अतिशय उच्च दर्जाचे तत्त्वज्ञान मांडले अर्थात हास्वतः तत्त्वज्ञानाचा विद्यार्थी अथवा प्राध्यापक नसल्याने त्याचे लेखन मुक्त छंदातील आहे जिब्रानने Prophet of God देशदूत असे म्हणण्याची एक पध्दती आहे.

जिब्रानने अनेक विषयांवर व्याख्याने दिली या व्याख्यानांची पुस्तके तयार करणे. ईश्वरवादी असलेला जिब्रान अनेक विषयांवर व्याख्याने देत असे एखादयाने प्रश्न विचारावेत आणि जिब्रानचे त्याचे स्पष्टीकरणे द्यावे अशा सवाद स्वरूपात जिब्रानचे विचार मांडले गेले आहे. Prophet म्हणजे जीवनदर्शन या पुस्तकात तो विविध प्रकारांच्या संकल्पनांवर तत्त्वचिंतन व्यक्त करतो प्रेम, लग्न, मृत्यू, विवेक व वासना अशा अनेक गोष्टींमुळे, जिब्रानने चिंतन व्यक्त केले आहे. त्यातीलच त्याची एक कल्पना म्हणजे मैत्री होय. तिचे स्वरूप पुढील प्रमाणे :

"तुमचा मित्र म्हणजे तुमच्या गरजांची परिपूर्ती" "Your Friend is your needs answer"

जिब्रानच्या मैत्रीच्या आकलनाचा अर्थ :

जिब्रानच्या मैत्रीची कल्पना अतिशय व्यावहारीक स्वरूपाची आहे पण हा व्यवहार धंदेवाईक स्वरूपाचा नसून अशिय उदात्त, उच्चदर्जाचा आहे. त्याच्या मते मित्र असणे ही सुखावह जीवन जगण्याची एक आवश्यक अट आहे. त्याच्या मैत्रीच्या संकल्पनेत त्याच्या प्रेमाची, दुःखाची व श्रमाची संकल्पना दिसून येते.

जिब्रानच्या प्रेमाच्या संकल्पनेत प्रेमाची शक्ती आढळून येते तो म्हणतो प्रेम तुम्हाला बोलावित असेल तर तेव्हा त्याच्या पाठीमागून जा. प्रेम स्वतःशिवाय अन्य काही देत नाही आणि दुसऱ्याकडून स्वतःशिवाय अन्य काही घेत नाही. प्रेम कोणावरही मालकी गाजवित नाही आणि कोणाची मालकी घेतच नाही कारण प्रेमाची परीपूर्ती प्रेमातच आहे.

प्रेमाची ही कल्पना त्याच्या दुःखाच्याही कल्पनेशी निगडित आहे. त्याच्या मत तुमच्या ज्ञानाला आच्छादन टाकणाऱ्या कवचाच भंग म्हणजे तुमचे दुःख आहे. प्रत्येकाने आपले दुःख जाणून घेतले पाहिजे कारण दुःख हे एक आश्चर्य आहे दुःख हे जणू काही कडू औषध आहे आणि दुःखा मार्फत तुमच्यात वसत असलेला वैदय तुमच्या रुग्ण आत्म्याला प्रेममय करित असतो. बहुतेकदा तुमचे दुःख तुम्ही स्वतःच ओढवून घेतलेले असते. त्याच्या प्रेमाची व दुःखाची ही कल्पना त्याच्या मैत्रीच्या संकल्पनेशी जोडलेली आहे. ती अशी : तो म्हणतो तुमचा मित्र म्हणजे तुमच्या गरजांची परीपूर्ती आहे. तुमचा मित्र तुमच्या गरजा पुरवितो. तुमची गरज पुरविणे हा त्याचा धर्म आहे. तुमच्या आयुष्यात तुमचे रिकामेपण भरून काढणे हा त्याचा धर्म नाही.

जिब्रानच्या मते, आपण आपल्या मित्राजवळ आपले मन मोकळे करतो. आपले सुख-दुःख सांगतो त्याच्याशी बोलतांना आपल्याला आपल्या अंतस्थ मनातून कोणत्याही नकाराची भिती वाटत नाही. किंवा होकार द्यावयाचा असल्यास तो दाबून ठेवत नाही. त्याचे कारण असे की मैत्रमध्ये सारे विचार, आचार अपेक्षा जन्मतःच मूक असतात. त्या मित्रांना आपसुकपणेच अंतर ज्ञानाने ज्ञात होतात. जिब्रान म्हणतो की जरी आपल्या मित्र आपल्या गरजा पुरविणारा असला तरी या गरजा भौतिक स्वरूपाच्या नाही. वस्तू, धन, धान्य इ. गरजा पूर्ण करणारा शतो मित्र. असे जिब्रानला म्हणावयाचे नाही, तर सुख दुःख व्यक्त करण्यासाठी मनःशांती साठी मनाचे अन्न मिळविण्यासाठी आपल्याला मैत्री हवी असते त्या आपल्या गरजा असतात. त्या गरजांची पूर्ती करण्यासाठी आपणास मित्र हवा असतो. म्हणून एखादा भौतिक हेतू मैत्रीत असता कामा नये ?

मग मैत्रीत कोणता हेतू असावा ? तर आपली आत्मवृत्ती, अधिक गाढ व गंभीर करण्याशिवाय अन्य कोणतेही हेतू असता कामा नये. कारण मैत्रीतील प्रेम आपल्या स्वतःच्या गुड स्वरूपाच्या अविष्काराहून अन्य काहीही शोधत नसते ते केवळ मैत्रीशोधत असते. अशी मैत्री मिळाली की आपले जिवन, उदात्त, उच्चदर्जाचे होते. म्हणून जिब्रान म्हणतो की, तुमच्या जवळ जे चांगल्यातले चांगले असेल ते तुम्ही आपल्या मित्रांसाठी ठेवा. तुमच्या मैत्रीच्या मधुरतेत हास्य उमटू द्या. त्यात सुख असू द्या. हे हास्य आणि सुख मैत्रीचे गुड स्वरूप या तुमच्या गरजा आहेत. आणि त्या गरजा पुरविणे हा मित्राचा धर्म आहे. म्हणून तो म्हणतो. तुमचा मित्र ही तुमच्या गरजांची परीपूर्ती आहे.

2. रॉबर्ट रिंगर : मैत्रीची कल्पना

- 1) मैत्री विकत घेता येते का ? किंवा
- 2) मैत्रीतील अडथळे

मैत्रीच्या आपण वेगवेगळ्या संकल्पना पाहिल्या त्यांचे स्वरूप, त्या विषयीची मते, मैत्रीचे प्रकार व निकषही आपण पाहिले. रॉबर्ट रिंगरच्या मते आपण मैत्री करतो, इतरांना मित्र करतो आणि आपण स्वतःही इतरांचे मित्र होतो ही मैत्री टिकावी, अखंड राहावी अशी आपली इच्छा असते. पण मैत्रीत अनेक प्रकारचे अडथळे येऊ शकतात. का येतात हे अडथळे ? कारण आपण मैत्रीचे वास्तव स्वरूप लक्षात घेत नाही म्हणून !

म्हणजे काय ? तर असे की आपण व्यावहारीक जगात जगतो हे जग विशिष्टय प्रकारच्या समाज व्यवस्थेने, राजकीय व्यवस्थेने, विचार अर्थ व्यवस्थेने पांगलेले आहे. या अनेक प्रकारच्या व्यवस्थांनी मिळून या जगाची म्हणजेच आपल्या जीवनाची रचना झाली आहे. रिंगरच्या मते, मैत्री हा एक असाच व्यवहार आहे. आणि हा शुध्द आर्थिक व्यवहार आहे. तथापि, या भागाकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे मैत्रीत कितीतरी प्रश्न निर्माण होतात. ज्यावेळेस दोन्ही बाजूचे मित्र या व्यवहाराचे स्वरूप समजावून घेतील तेव्हाच त्यांच्या या मैत्रीचा एक भक्कम पाया अस्तित्वात येईल.

सर्व प्रकारचे तत्त्वकारण झाले, मैत्रीचे उदात्तत तत्त्वज्ञान उगाळून झाले की शेवटी आपण मित्र ही व्यक्तीसुध्दा आपल्या गरजा भागविणारी व्यक्ती आहे या निर्णयाकडे येते आणि साहजिकच तुम्ही सुध्दा त्याच्या गरजा भागविणारे असाल तरच तुम्ही त्याचे मित्र बनतात. हा दृष्टीकोन हरवला तर दोषच्या मैत्रीत अडथळा येतो. दोन्ही बाजूंनी हे समीकरण लक्षात घेतले आणि तशी वागणूक ठेवली तर मूल्यांसाठी मूल्य नाते संबंध अस्तित्वात येते. हे असे नाते असते की, जे खऱ्या सचोटीचे व टिकाऊ असते.

मैत्रीचे 2 मूलघटक :

रिंगरच्यामते, मैत्रीचे हे दोन घटक म्हणजे एका अर्थाने मैत्रीच्या या पायाभूत अटी आहेत. कोणतीही मैत्री या दोन अटींवरच निर्माण होते. यशस्वी मैत्रीची इमारत ही या दोन खंबावरच तोलली गेलेली असते ते खांब असे :

- 1) कौतुक किंवा आदराचा घटक :
- 2) बौद्धिक स्वरुपाचा स्वार्थ :

मैत्रीची किंमत :

जर एखादया व्यक्तीने तुमचे कौतुक केले नाही, तुमच्याविषयी आदर दर्शविला नाही, तर तो तुमचा मित्र होऊ शकत नाही. कारण त्याने तसे केले तरच तुम्ही त्याच्या गरजा भागविण्याची शक्यता असते. अगदी त्याप्रमाणे तुम्ही कोणाचे कौतुक केले नाही किंवा आदर दर्शविला नाही तर ती व्यक्ती तुमची कोणती गरज भागविणार किंवा अशा व्यक्तीचं तुमच्याशी काय देणे घेणे असेल. याचा अर्थ असा कौतुक करणे किंवा आदर करणे हा कोणत्याही दोन व्यक्तींमधील मैत्रीचा अगदी पहिला पाया आहे.

मैत्री यशस्वी करणारा दुसरा धागा म्हणजे विचारपूर्वक स्विकारलेला स्वार्थ म्हणजेच सुबुध्द स्वार्थीपणा आपल्या मैत्रीची किंमत जोखून, ओळखून त्या मैत्रीचे मूल्य ओळखून त्याची किंमत देणे व घेणे हा मैत्रीचा दुसरा पाया आहे. रिंगरच्या मते जी माणसे हे ओळखू शकत नाही त्यांना मैत्री करण्यात अडथळे येतात. या माणसाने जग माझे जगण्यासाठीचे देणे लागतो. या सिध्दांताने (World -Owes-Me-A-Living-Theory)

या सिध्दांताने ग्रासलेले असतात. खरे तर कोणीच कोणाचे कसलेही देणे घेणे लागत नाही मैत्रीत तर मूळातच नाही. मैत्री हवी असेल तर मैत्रीला मूल्य असते. मूल्यासाठी मूल्य या आधारावर (Value for Value Basis) मैत्री होते. हे एकदा लक्षात घेतले की आपणास अतिशय आश्चर्यकारक अनुभव येतील असे रिंगर म्हणतो.

या दोन मुद्द्यांच्या आधारे रिंगर मैत्रीची एक व्यावहारीक परंतु आर्थिक मूल्य असणारी संकल्पना मांडते. तथापि हे आर्थिक मूल्य मैत्री हे सामाजिक नाते टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक असलेले सामाजिक मूल्यप्रधान नाते आहे असे त्यास म्हणावयाचे आहे. मैत्री ही आयुष्यात जमीन, संपत्ती इ. गोष्टी कमवाव्यात तशी कमावण्याची गोष्ट आहे. हे लक्षात घेतले पाहिजे. ती आपोआप मिळणारी गोष्ट नाही. तुम्ही जेव्हा मैत्री करता तेव्हा तुमच्या मित्राकडे आनंद मोजण्याचा श्री शिल्लक तराजु (Weight and Balance happiness Skeal) असतो. त्या तराजूनेच तो तुमची मैत्री तोलत असतो, जोखत असतो आणि तुम्हीही तुमच्या तराजूनेच तेच करीत असतात.

हे वास्तव लक्षात घेतले तर मी मित्रासाठी त्याग केला असा दावा तुम्ही करता तेव्हा हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की तुमच्या बाजून त्यागाचीही कृती एक जाणीवपूर्वक सुबुध्दीने केलेली शुध्द स्वार्थाची कृती असते. त्या व्यक्तीची मैत्री तुम्हाला सुखदायी असते म्हणून तुम्ही स्वार्थाने त्याग करता. मित्राकडे सुध्दा असाच तराजू आहे, हे लक्षात आले की तुम्हाला योग्य अशी भूमिका स्विकारला येते. अर्थात मैत्रीत स्वार्थ असतो आणि तो विशिष्ट तराजूने मोजला जाते हे वास्तव स्विकारणे अनेकांना रुढी आणि परंपरा यांच्या दबावामुळे कठीण होते. खरे तर प्रत्येक नातेसंबंध हा स्वार्थावरच आधारलेला असतो. एकदा हा स्वार्थयुक्त मैत्रचा नाते संबंध स्विकारला की आपण व आपले मित्र अतिशय प्रामाणिक व

वास्तववादी बनतात. मग तुमची मैत्री ही एक मूल्यासाठी मूल्य देणारी दीर्घकाळ टिकणारा अतिशय सुंदर नाते संबंध असतो.

अर्थात याचा अर्थ असा नव्हे की, दोन्ही मित्र बाजूंनी एकच प्रकारचे वर्तन करावे. एखादयाला चांगला सल्ला आणि बौद्धिक प्रेरणा हवी असेल तर दुसऱ्याला केवळ गप्पा टप्पांचा आनंद किंवा सहवास हवा असेल तर ते कसेही असू शकते.

मैत्री विकत घ्यावयाची असते का :

रिंगर या पार्श्वभूमीवर एक नाजूक प्रश्न उपस्थित करतो. तो म्हणतो मैत्री विकत घेता येते का ? ती विकऊ वस्तू आहे का ? आणि म्हणतो की, हो मैत्री जरूर विकत घेता येते आणि एवढेच नव्हे तर ती विकतच घेतली पाहिजे आणि मित्र मिळविण्याचा तोच एकमेव मार्ग आहे. किंबहुना जगातील प्रत्येकजण आपले मित्र विकतच घेत असतो. व सगळे जग म्हणजे मैत्रीच्या मुक्त बाजारव्यवस्थेचा उदयोग आहे. (Free Enterprises Friendship Market) या बाजारात आकार आणि दर्जा या नुसार किंमती बदलीत असतील पण प्रत्येकाला किंमत असते ती मोजावीच लागते. बाजाराचे जे नियम असतात तेच नियम या मैत्रीच्या बाजाराला ही असतात.

उदा. असे 2 नियम आहेत.

मैत्रीच्या बाजाराचे 2 नियम :

- 1) प्रत्येक योग्य - मौलिक वस्तूला किंमत असते.
- 2) मैत्रीच्या मुक्त बाजार व्यवस्थेच्या उद्योगातील प्रत्येकाला काही ना काही गरजा असतात.

प्रत्येक मूल्यवान वस्तूला किंमत असते, याचा अर्थ मैत्रीच्या संदर्भात कोणते मूल्य असते तर तुम्ही रोख पैसे मित्राला दिले पाहिजे असे नव्हे तर तुम्ही मित्राला रोज किती वेळ देता ? त्याला कोणती प्रेरणा देता ? तुमच्या बरोबर कोण कोणते आनंद तो घेत असतो ? त्याला कोणती मदत करतात की नुसतीच त्याला सहवास देतात ही सगळी एका अर्थाने तुम्ही मित्रांमध्ये केलेली गुंतवणूक आहे. ही गुंतवणूक का करावी लागते ? कारण मैत्री बाजार व्यवस्थेतील मुक्त उद्योगाच्या या जगातील प्रत्येक सदस्याला काही ना काही गरजा असतात. तुम्हीही त्या व्यवस्थेचे भाग असतात. तुम्ही एखादयाची गरज भागविता म्हणजे त्याच्याशी मैत्री जोडण्याची तुम्ही किंमत देत असत आणि जेव्हा आपल्या पोटातील पाणी न हालताही हे जग माझ्या जगण्याचे देणे लागते या सिध्दांताच्या आधारे केवळ काहीतरी मिळविण्याचीच अपेक्षा करतात. म्हणजेच तुमची मैत्री मिळविण्यासाठी कोणीतरी तुम्हाला किंमत देत असते पण तुम्ही उलट किंमत देण्यास राजी नसतात. तेव्हा खरा मैत्रीत उडथळा निर्माण होतो.

असे सगळे जण करीत असतात. **एक तुकडाही खर्च न करत आपल्याच सगळे मिळावे, असे प्रत्येकाला वाटते.** तुम्हालाही वाटते तर वाईट वाटून घेवू नये असे रिंगर म्हणतो कारण तुमची ही आयातोबावृत्ती तुम्ही दाबून टाकल्याशिवाय तुम्हाला मित्र मिळणार नसतात. हा स्वार्थ तुम्ही जितका दाबाल, नियंत्रणात आणाल तितके मित्र मिळविण्याची व बनविण्याची तुमच्या आयुष्यातील संधी वाढत जाईल अन्यथा नाही.

कोणाशीही मैत्री करताना आपण दोन गोष्टी पाळल्या पाहिजे. त्या अशा की, या माणसाशी मैत्री करताना मला काय मूल्य द्यावे लागेल आणि दुसरे म्हणजे ते मूल्य देण्यास मी तयार आहे का ? आणि तितकी माझी ताकत आहे का ?

या दोन गोष्टी करणे म्हणजे दीर्घकालीन मैत्री जोडणे.

पण समजा तुम्हाला मैत्री तोडायची आहे तर तुम्ही काय कराल ?

जर ती व्यक्ती तुमची चांगली मित्र असेल तर खूप काही गृहीत धरता येईल आणि तुमच्या सर्वात वाईट शत्रूच्या बाबतीत तुम्ही कल्पनाही करू शकणार नाही, असे स्वातंत्र्य तुम्ही या मैत्री तोडण्यात होऊ शकतात. म्हणजे याचा अर्थ असा की शत्रूशी तुम्ही जितके वाईट वागू शकता त्यापेक्षा जास्त वाईट तुम्हाला चांगल्या मित्राची मैत्री तोडण्यात वागता येईल पण शत्रूपेक्षाही जास्त वाईट मित्राशी वागण्यात काय अर्थ आहे ? तसे खरोखरच वागता येईल का ? कारण -

तुमच्या प्रमाणेच तुमच्या मित्राकडे सुध्दा मैत्रीचे सुख मोजण्याचा आनंदाचा श्री शिल्लक तराजू असतो. तुम्ही मित्रासाठी जो काही खर्च करतात त्यापेक्षा येणे जास्त असेल तर तो व्यवहार जसा तुम्हाला परवडत नाही तसा तुमच्या मित्रालाही परवडत नसतो. त्याने तुमच्यावर खूप खर्च केला आणि तूम्ही खर्च करण्यास तयार नसाल तर त्याने तुमची

मैत्री का ठेवावी त्यालाही हा साक्षात्कार घडला तर तो तुमची मैत्री तोडून टाकेल. म्हणून जमाखर्चाचा ताळेबंद समतोल असला पाहिजे. तो नसेल तर तो मैत्रीतला अडथळा असतो, हे आपले मैत्रीचे तत्त्वज्ञान असले पाहिजे.

हे तत्त्वज्ञान तुम्हाला कसे वाटते ते, मी जगजाहीर करावे का ? हो ! मला तेच तर करायचे आहे. माझ्या मित्राने नेमके हेच समजाऊन घेतले पाहिजे जर ते हे समजावून घेण्यात कमी पडले तर माझे मित्र होण्यात त्यांना अडथळा निर्माण होईल. मी योग्य ती किंमत देण्यास तयार आहे जर मी ही किंमत दिली नाही तर माझ्या आयुष्यात हे मित्र वगळले जातील आणि मित्र जर तयार नसतील तर मला त्यांना वगळवे लागेल खरे तर किंमत देण्यास तयार नसलेले हे मित्र स्वतः हूनच माझ्या आयुष्यातून वगळले जातील ; ते स्वतःच त्यांच्या ही नकळत माझ्या आयुष्यातून दूर जातील. अर्थात हेच चांगले घडले की असल्या स्वार्थी व रोगट मैत्रीपासून व मित्रांपासून माझे संरक्षण होईल !! .

तेव्हा आपल्याही लक्षात येते आहे का, माझ्या 'मैत्रीचे तत्त्वज्ञान' ही अशी यंत्रणा आहे की ती मला नको असलेल्या मित्रांपासून, त्यांच्या त्रासातून किंवा नंतर निर्माण होणाऱ्या विकृतींपासून मला ती वाचवते.

५.३ काही समस्या दृष्टीकोन : मैत्रीचे मूल्य, मैत्री आणि कर्तव्य

मैत्रीचे मूल्य व मैत्रीतील धोके :

आता, आपण अन्य काही मुद्यांचा विचार करू. उदाहरणार्थ, मैत्रीचे मूल्य नेमके कशावर अवलंबून असते ? मैत्रीला चांगले किंवा वाईट ठरविणारा घटक नेमका कोणता ? हे पाहू. मैत्रीच्या संदर्भात चांगले आणि योग्य या संकल्पना जरी वेगवेगळ्या असल्या तरी त्या परस्परांशी संबंधीत आहे हे नक्की उदा. मैत्री चांगली ठरते किंवा मैत्री करणे चांगले असते याचे कारण ती आपल्या नैतिक जाणिवांमध्ये भर घालीत असते. आपल्याला जास्तीत जास्त चांगली व्यक्ती बनविणारा ती प्रयत्न करणे व चांगला माणूस होणे म्हणजे चांगली कृती करणे अर्थात चांगले काय व वाईट काय यांत तात्वीक मतभेद आहेतच ते लक्षात घेऊन आपण आता मैत्रीचे गुणदोष, मैत्री व योग्य कृती यांत असलेला संबंध पाहू.

मैत्रीचे मूल्य :

मैत्रीच्या मूल्याबाबत अॅरिस्टॉटल एक अतिशय महत्त्वाचा मुद्दा मांडतो तो असा की,

आपल्याला आपले दोष तेव्हाच जास्त ठळकपणे कळतात जेव्हा ते आपल्याकडून प्रकट होण्याऐवजी आपल्या मित्राकडून ते दृश्य स्वरूपात येतात. यचा अर्थ असा की, आपले दोष आपल्याला कळत नाही. पण आपल्या मित्रांकडून ते प्रकट झाले की ते आपलेही दोष आहे याचा साक्षात्कार होतो. तो म्हणतो आपण काय आहोत हे आपण स्वतः पाहू शकत नाही त्यासाठी आपल्याला आरसा लागतो. अगदी त्याचप्रमाणे आपण आपल्याला स्वतःला जाणू इच्छित असू तर आपल्या मित्राकडे पाहणे आवश्यक आहे आपला मित्र ते ज्ञान आपल्याला देऊ शकत नाही. कारण आपला मित्र हा जणू आपलाच आरसा असतो.

अॅरिस्टॉटलला असे म्हणावयाचे आहे की मैत्रीचे मूल्य हे केवळ आपले सुख दुःख, भावना, विचार ऐकण्यासाठी मित्र करण्यामध्ये असते असे नव्हे तर आपल्याला आपला मित्र चुका दाखवून देत असतो. अर्थातच ते काम तो स्वतः करीत नाही तर तो असे काही तरी वागतो की ज्यामुळे त्याचे तसे वागणे चुकीचे आहे आपणास कळते आणि अगदी त्याच क्षणाला आपल्याच लक्षात येते की आपणही तीच चूक करीत असतो. म्हणजेच आपल्या चुकांचे ज्ञान आपल्याला आपल्याकडून थेटपणे होत नाही तर ते आपल्या मित्रांमार्फत होते हा एक मैत्रीचा सदगुण आहे ते मैत्रीचे मूल्य आहे.

मैत्रीचे मूल्य स्पष्ट करताना कांट सुद्धा एक मैत्रीचा सदगुण स्पष्ट करतो ते हे लक्षात आणू देतो की आपले जगणे हे तुकड्यात तुकड्यात विभागले गेले आपले जीवनाचे तुकडीकरण झालेले आहे. एक भाग आपण एका परिचिताकडे उघड करतो तर दुसरा दुसऱ्या परिचिताकडे खुला करतो. कामाच्या ठिकाणी एक, खेळगडीकडे एक आईकडे एक तर आणखी कोणाकडे दुसरेच. पण मित्रांबरोबरचे आपले नाते असे असते की एकाच व्यक्तीकडे आपण स्वतःला संपूर्णपणे खुल त्या करू शकतो. म्हणजेच मित्राकडे आपण आपले मन मोकळे करू शकतो. या प्रक्रीयेत आपण माणूस बनत असतो. आपण काही मित्रासमोर सर्वार्थाने नागडे उघडे होत नसतो तर एक संपूर्ण व्यक्ती म्हणून आपल्या व्यक्तीत्वाचे काणेकंगोरे खुले करून व्यक्ती म्हणून प्रकटतो आणि हे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

मैत्रीच्या मूल्यांसंबंधीचा तिसरा मुद्दा मेटीलीन क्रिडमन ही विदूषी स्पष्ट करते. तिच्या मते मैत्री करण्याने आपला नैतिक विकास होत असतो. मैत्री हेच केवळ असे नाते आहे की, ज्यामुळे आपणास आपली मूल्य व्यवस्था अगदी प्रथमच नीटपणे समजावून घेण्यास आणि गांभीर्याने स्विकारण्यास भाग पाडत असते. लोक किंवा नातेवाईक जेव्हा

कोणत्याही विषयावर मते व्यक्त करतात तेव्हा त्यांच्याकडे आपण फारसे लक्ष देत नाही पण तेच मत एखादया आवडत्या मित्राने म्हटले तर तेच आपण जास्त आवडीने ऐकतो.

मैत्रीतील धोके :

मैत्री अशाप्रकारे किती महत्वाची असली तरी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की मैत्री जशी मूल्यवान मुक्त आहे तसे तिच्यातही धोके ही आहे. उदा. अॅरीस्टॉटल म्हणतो की, समान विषयात रस असणारे लोक मित्र होतात. खरे पण यातील धोका असा की, जोपर्यंत ज्यांची रुची समान असते तोपर्यंतच ते मित्र असतात. आणि कदाचित समान आवडी निवडी मुळे ते एकत्र येऊन मित्रांना त्रासही देऊ शकतात. आणि ज्याक्षणी त्यांच्यातील समता संपेल त्याच क्षणी त्यांची मैत्रीही संपेल.

याचा अर्थ असा की, ज्यांची आपली बौध्दिक बरोबरी नसते जे आपल्या सुख दुःखात सहभागी होऊ शकत नाही ते आपले खरे मित्रच होऊ शकत नाही. त्यांना आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या ज्या हिश्यात रुची दिसते तो आपा त्यांच्यापुढे प्रकट करीत नाही. साहजिकच ती व्यक्ती आपली मित्रच होऊ शकत नाही. त्याचप्रमाणे आपले मित्र विचार करणारे नसतील, काळजी घेत नसतील किंवा नीट वागत नसतील तर आपणही त्यांच्याशी तसेच वागावे हाही मैत्रीतील एक धोका आहे.

तिसरे असे की, अॅरीस्टॉटलच्या मते वाईट प्रवृत्तींच्या व्यक्तींमध्ये मैत्री ही वाईट किंवा अनैतिक प्रवृत्तीच वाढविणारी असते. ही अर्थातच चरीत्र मैत्री नसते. खरे पाहता आपण केवळ काही जणांचेच मित्र असू शकतो. जे आपणास सर्व प्रकारचा सहवास देऊ शकतात. त्यांच्याविषयी आपल्याला खात्री असते आणि त्या वर्तुळाच्या बाहेरील लोकांबद्दल उदासिन आहोत याचा अर्थ काय होतो ? तर अगदी खास किंवा जिवलग असणे ही मैत्रीची अट धोकादायक बनते. कारण तसे मित्रच असते म्हणजे अॅरिस्टॉटलच्या म्हण्यानुसार अगदी खास जिवलग असणे इतरांपेक्षा स्पेशल असणे ही मैत्रीची अट असते पण हीच अट मैत्रीचे नियम न पाळल्यास धोकादायक बनते.

या ठिकाणी या संदर्भात कांटच्या मैत्री संकल्पनेतील मित्राच्या खास मित्र असण्याचा संदर्भ लक्षात येणे उचित होईल. त्याच्या मते मैत्री कितीही मूल्यवान असली तरी आपल्याला आपला मित्र कितीही खाजगीपणा धोकादायकही असतो. मित्राचे असे असणे धोकादायक आहे कारण त्यामुळे ज्यांच्यात आपले मित्र बनण्याची क्षमता आहे असे लोक आपले मित्र बनण्यासपासून दुर राहतात. म्हणजे त्यांच्या मैत्रीचा आपणास लोभ होऊ शकतात. कांटला म्हणावयाचे आहे की आपण स्वतःला जितके चांगले असू तितके आपणास मित्र मिळाले पाहिजे म्हणजेच आपली सर्वांशीच मैत्री असली पाहिजे उगाच कोणीतरी एखादा खास मित्र असणे म्हणजे तुम्ही चांगले असणे नव्हे उलट तुम्हाला जितके कमी तितके तुम्ही वाईट. आणि जितके जास्त मित्र असतात तितके तुम्ही चांगले असतात. म्हणूनच तो म्हणतो की मैत्री ही स्वर्गातून पडलेली ईश्वरी देणगी नाही तर पृथ्वीवरचे नंदनवन आहे. म्हणजे मैत्री स्वर्गाधिष्ठीत नाही तर इहवादी आहे.
